

АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕННІҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫ: БАСҚАРУ СТРАТЕГИЯСЫ

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX:
MANAGEMENT STRATEGYУСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА:
СТРАТЕГИЯ УПРАВЛЕНИЯ**А.Д. УМБИТӘЛИЕВ¹**

э.ғ.д., профессор

Г.Ж. ТАЯУОВА²

э.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Д.А. КУЛАНОВА^{3*}

э.ғ.к., қауымдастырылған профессор

¹Шымкент университеті, Шымкент, Қазақстан²«Туран» университеті, Алматы, Қазақстан³М. Аuezov атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан

*автордың электрондық поштасы: k_dana_a@mail.ru

A.D. UMBITALIYEV¹

Dr.E.Sc., Professor

G.J. TAYAUOVA²

C.E.Sc., Associate Professor

D.A. KULANOVA^{3*}

C.E.Sc., Associate Professor

¹Shymkent University, Shymkent, Kazakhstan²«Turan» University, Almaty, Kazakhstan³M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

*corresponding author e-mail: k_dana_a@mail.ru

А.Д. УМБИТАЛИЕВ¹

д.э.н., профессор

Г.Ж. ТАЯУОВА²

к.э.н., ассоциированный профессор

Д.А. КУЛАНОВА^{3*}

к.э.н., ассоциированный профессор

¹Шымкентский университет, Шымкент, Казахстан²Университет «Туран», Алматы, Казахстан³Южно-Казахстанский университет им.М. Аuezova, Шымкент, Казахстан

*электронная почта автора: k_dana_a@mail.ru

Аңдатпа. Мақсаты - экономикалық жүйелердің әлеуетін арттыру қарқыны мен табиғи ресурстарды қарқынды пайдалану арқылы көбею процестерін қамтамасыз ету мүмкіндігі, сондай-ақ экологиялық апаттар қаупі арасындағы сәйкессіздік мәселелері көрсетілген. **Әдістері** - макроэкономикалық өсу факторларын анықтаудағы стратегиялық менеджмент, жүйелі тәсіл негізінде агроөнеркәсіптік кешеннің бәсекеге қабілеттілігін басқарудың әлеуметтік-экономикалық тетігі қарастырылған. **Нәтижелері** - зерттеу барысында осы саладағы көрсеткіштердің мониторингімен байланысты агроөнеркәсіптік өндірісті тұрақтандыру мақсатында бірінші кезектегі бастамаларға жеткіліксіз назар аударылған, бұл осындай қайшылықтарды жоюға бағытталған жаңа модельдерді іздеу қажеттілігін туғызды. Соңғы екі онжылдықта Қазақстанда тұрақты прогреске, халықаралық, ұлттық және өңірлік деңгейлердегі аграрлық сектордағы инновациялық өзгерістерге бағытталған бірқатар бағдарламалар іске асырылған. **Қорытынды** - авторлар республика экономикасын құрудың кешенді экономикалық, әлеуметтік және экологиялық мақсаттарына қол жеткізу үшін қолданыстағы тәуекелдерді қысқарту жөніндегі ұзақ мерзімді және тактикалық жоспарлар мен шараларды әзірлеу негізінде Қазақстан Республикасының орнықты дамуға көшуінің

қолданыстағы тұжырымдамасын түзету қажет деп санайды. Мақсатты көрсеткіштердің тепе-теңдігі белгілі бір элементтердің өзара әрекеттесу шарттарын ескере отырып мүмкін болады: ауылшаруашылық қызметін жүргізу және экологиялық нормаларды орындау; әлеуметтік құрамдас бөлікті ынталандыру және тұтынушылардың экологиялық тауарларға деген сұранысын қалыптастыру; қоршаған ортаға және ауылдық аумақтарға зиянды әсерді азайту; АӨК субъектілерінің кірістілігін арттыру және жұмыспен қамтылған халықтың деңгейін арттыру; агроазық-түлік өнімдерін өткізу нарықтарын кеңейту маңызды. Азық-түлік өнімдерінің отандық экспортын қолдау үшін қайта өңдеу және сақтау қуатын жаңғыртып, арттырып қана қоймай, жылжымалы көлік құрамын, логистикалық схемаларды жаңарту үшін шаралар қабылдау қажет. Алынған нәтижелерді цифрландыру жағдайында ауыл шаруашылығын трансформациялау процесінің барлық қатысушылары пайдалана алады.

Abstract. *Objective* – problems of discrepancy between rate of potential growth of economic systems and possibility of ensuring reproductive processes due to intensive use of natural resources, as well as risks of environmental disasters are shown. *Methods* – strategic management in determining factors of macroeconomic growth, based on systems approach, socio-economic mechanism for managing competitiveness of agro-industrial complex is considered. *Results* – the study revealed insufficient attention to primary initiatives for stabilizing agro-industrial production related to monitoring indicators in this area, which necessitated the search for new models aimed at eliminating such contradictions. Over the past two decades, a number of programs have been implemented in Kazakhstan aimed at stable progress, innovative transformations in agricultural sector at international, national and regional levels. *Conclusions* - the authors believe that in order to achieve complex economic, social and environmental goals of building economy of the republic, it is necessary to adjust the existing concept of transition of the Republic of Kazakhstan to sustainable development based on development of long-term and tactical plans and measures to reduce existing risks. The balance of target indicators is possible if the conditions for interaction of certain elements are met: conducting agricultural activities and complying with environmental standards; stimulating social component and generating consumer demand for environmentally friendly goods; reducing harmful impact on the environment and rural areas; increasing the profitability of agricultural entities and increasing the level of employment; it is important to expand markets for agricultural products. To support domestic food exports, it is necessary not only to modernize and increase processing and storage capacities, but also take measures to update the rolling stock and logistics schemes. The results obtained can be used by all participants in the process of transforming agriculture in the context of digitalization.

Аннотация. *Цель* – показаны проблемы несоответствия между темпами наращивания потенциала экономических систем и возможностью обеспечения воспроизводственных процессов за счет интенсивного использования природных ресурсов, а также рисками экологических катастроф. *Методы* – стратегического менеджмента при определении факторов макроэкономического роста, на основе системного подхода рассмотрен социально-экономический механизм управления конкурентоспособностью агропромышленного комплекса. *Результаты* – в ходе исследования выявлено недостаточное внимание к первостепенным инициативам в целях стабилизации агропромышленного производства, связанным с мониторингом показателей в этой сфере, что вызвало необходимость поиска новых моделей, направленных на устранение подобных противоречий. За последние два десятилетия в Казахстане реализованы ряд программ, нацеленных на стабильный прогресс, инновационные преобразования в аграрном секторе на международном, национальном и региональном уровнях. *Выводы* – авторы считают, что для достижения комплексных экономических, социальных и экологических целей построения экономики республики необходимо скорректировать существующую концепцию перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на основе разработки долгосрочных и тактических планов и мер по сокращению существующих рисков. Сбалансированность целевых показателей возможна при соблюдении условий взаимодействия определенных элементов: ведение сельскохозяйственной деятельности и выполнение экологических норм; стимулирование социальной составляющей и формирование спроса потребителей на экологические товары; снижение вредного воздействия на окружающую среду и сельские территории; увеличение доходности субъектов АПК и повышение уровня занятого населения; важно расширять рынки сбыта агропродовольственной продукции. Для поддержки отечественного экспорта продуктов питания следует не только модернизировать и наращивать мощности переработки и хранения, но и принимать меры для обновления подвижного транспортного состава, логистических схем. Полученные результаты могут быть использованы всеми участниками процесса трансформации сельского хозяйства в условиях цифровизации.

Түйінді сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, тұрақты даму, субъектілердің табыстылығы, экологиялық тауарлар, тұтынушылық сұраныс, цифрландыру, логистикалық схемалар, бәсекеге қабілеттілік, азық-түлік қауіпсіздігі.

Keywords: agro-industrial complex, sustainable development, profitability of entities, environmental products, consumer demand, digitalization, logistics schemes, competitiveness, food security.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, устойчивое развитие, доходность субъектов, экологические товары, спрос потребителей, цифровизация, логистические схемы, конкурентоспособность, продовольственная безопасность.

Мақала түсті: 20.01.2025. Сараптамадан кейін мақұлданған: 08.03.2025. Қабылданды: 19.03.2025.

Кіріспе

Тұрақты даму тұжырымдамасы (ТДТ), соншалықты маңызды болмас еді, бірақ дәстүрлі экономикалық ғылымда және қоғамда жағдай өз өзектілігін табады. Жаһандану дәуірі әлемдік экономиканың дамуының барлық негізгі аспектілерін белгіледі, ол тек бірнеше дамыған елдерде экономикалық өсумен ерекшеленді. Дамыған және дамушы елдерде өткен ғасырдың ортасында экономикалық тиімділікті арттыру үшін даму моделі қолданылды.

Экономикалық жүйенің жоғары тиімділігі ғана ұлттық деңгейде де, жаһандық деңгейде де теңсіздікті жоя алады, бұл жалпы әл-ауқатқа мүмкіндіктер ашады деп сенді. Сонымен қатар, индустриалды дамыған елдердің экономикалық жүйелерінің тиімділігі бірнеше рет расталды, бірақ ол табиғи ресурстардың едәуір, кейде шамадан тыс шығындарына негізделген (Kluczniok K., Mudiappa M.) [1]. Негізінде, ТДТ бұрын байқалмаған немесе маңызды деп танылмаған немесе экономикалық ғылым саласына қатысы жоқ деп саналатын мәселелерге сапалы жаңа көзқарасқа айналды (Anselmann C.) [2].

Экологиялық проблемаларды шешудің негізгі және тиімді тәсілдерінің бірі қызметті ретке келтіру және қажетті шектеулерді енгізу болды. Кәсіпорындар мен ұйымдар өз қызметіне байланысты экологиялық тәуекелдерді азайту жөніндегі іс-шараларды дербес қаржыландыруы үшін шаруашылық қызметті жүргізудің жаңа ережелерін белгілеу, қажет болған жағдайда оларды жаңғырту және олардың сақталуын қатаң бақылауды қамтамасыз ету жеткілікті.

Көптеген экологиялық шектеулерді енгізу тек экономикалық дамуды ынталандыратыны біртіндеп белгілі болды, өйткені ол нарықтық араласудың жаңа перспективаларын ашады: әлі істен шыққан, бірақ моральдық тұрғыдан ескірген жабдықты ауыстыру. Экологиялық талаптардың жоспарлы өсуі, сонымен қатар директивті халықаралық қондырғылардан басқа оларды сатып алудың

басқа себептерін күтпестен, барлық жаңа үлгілерді жүйелі түрде әзірлеуге және сатуға ұсынуға мүмкіндік берді.

Мақаланың мақсаты – ағымдағы жағдай негізінде агросектордың басым бағыттарын белгілеу, дамудың ықтимал бағыттарын іздеу және оларды қолдану үшін ТДМ тұжырымдамаларын қолдану.

Міндеттер ретінде: АӨК үшін әлеуметтік-экономикалық және экологиялық проблемалар тұрғысынан тұрақты даму тұжырымдамасының өзектілігі және оларды БҰҰ әдіснамасы негізінде жүйелеуді жүзеге асыру, АӨК саласында тұрақты даму тұжырымдамасын қолданудың ерекше сипаттамаларын зерделеу айқындалды.

Зерттеудің жұмыс гипотезалары Қазақстанның аграрлық секторының тиімді орнықты дамуын құру ТДМ индикаторларын топтастырудың Қазақстан экономикасының көрсеткіштерімен өзара байланысын жоспарлайды.

Әдебиетке шолу

Батыс Еуропа мен Солтүстік Америка елдері қоршаған ортаға техногендік әсерді төмендетуге бағытталған заңнамалық шараларды алғашқылардың бірі болып бастады (Tam V.W.Y., Le K.N., Tran C.N.N. et al.) [3]. Сонымен қатар, олар экономикалық, экологиялық және әлеуметтік аспектілерді ескере отырып, қоғамның үйлесімді даму қажеттілігіне негізделген тұрақты даму тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі шараларды белсенді түрде енгізуде. Бұл тұрғыда ТДТ-ны тұрақты дамудың заманауи және тиімді тәсілдерін қамтитын жүйе ретінде қолданудың халықаралық тәжірибесіне жүгінуді қисынды (Hussain S., Sharma Sh., Sobti R.Ch. et al.) [4]. Тәжірибе көрсеткендей, мемлекет тарапынан қаржылық араласу әрдайым талап етілмейді (Anselmann C.) [2]. XX ғасырда болған өзгерістер осы тұжырымдаманың маңыздылығын анықтады.

Алғаш рет ғалымдар мен мамандар XX ғасырдың 50-60 жылдарында экологиялық апаттар қаупін тудырған табиғи ресурстарды пайдалануды ұлғайту арқылы эконо-

микалық өсу қажеттілігі мен оны қамтамасыз ету арасындағы диспропорция мәселесіне назар аударды (Smith K., Fearnley C.J., Dixon D. et al.) [5]. Бұл кезең әлемдік экономиканың бұрын-соңды болмаған даму қарқынымен ерекшеленді (Anselmann C.) [2]. Жаңа өнімдер мен технологияларға енгізілген ғылыми-техникалық жетістіктер атом энергетикасы, синтетикалық материалдар өндірісі, ауыл шаруашылығында минералды тыңайтқыштарды белсенді пайдалану және т.б. сияқты салалардың қалыптасуына ықпал етті (Avagyan A.B.) [6]. Мұның бәрі одан әрі экономикалық өсуге күшті ынталандыру болды.

Әлемдік қауымдастықты қолданыстағы даму парадигмасын өзгерту қажеттілігін түсінуге итермелеген өзгерістердің жаһандық сипаты жүргізіліп жатқан іс-шаралардың ауқымына қойылатын талаптардың болуына әкелді (Mensah J.) [7]. Алға қойылған мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізу тек ұлттық деңгейде ғана емес, жаһандық, халықаралық деңгейде де жүргізілуі тиіс (Francesco F., Pattyn V., Salamon H.) [8]. Бұл көптеген себептерге байланысты, олардың ішіндегі ең маңыздылары:

- экологиялық және әлеуметтік мәселелердің жаһандануы;
- әр түрлі елдердің ғалымдарының білімін пайдалану қажеттілігі;
- әлемдік қажеттіліктерге әрдайым жауап бере бермейтін әр түрлі елдердің мүдделерін үйлестіру;
- «Жасыл экономика» құрудың күрделі міндеттерін шешудің жоғары шығындары;
- әлемнің дамушы елдерін процеске тартудың оңтайлы тетіктерін іздеу;
- жаһандық ресурстық базаны пайдалануға мүдделі трансұлттық бизнестің рөлін, сондай-ақ өндіріс пен өткізуді шектеусіз кеңейту мүмкіндіктерін ұлғайту.

Материалдары мен әдістері

Зерттеудің әдіснамалық негізі отандық және шетелдік ғалымдардың тұрақты даму теориясы мен практикасы бойынша ғылыми жұмыстары, оның ішінде тұрақты даму деңгейін бағалау әдістерін әзірлеу және өнеркәсіптік кәсіпорындарды басқару тиімділігін арттыру саласындағы заманауи зерттеушілердің жұмыстары болып табылады.

Ғылыми мақалаларда ғылыми зерттеулердің заманауи әдістері қолданылады.

Тұрақты даму тұжырымдамасының теориялық негізі менеджменттің жаңа буынын екі деңгейлі жүйеге: агроөнеркәсіптік кәсіпорындарды құрылымдау әдіснамасына және тұрақты дамуды басқару деңгейіне енгізу арқылы қалыптасты. Бұл жүйені

қолданыстағы модельдерге бейімдеуге және тұрақты даму мониторингінің толық бейнесін қалыптастыруға болады.

Сандық әдістер сандық деректерді жинауға және талдауға бағытталған және себеп-салдарлық байланыстар мен статистикалық заңдылықтарды анықтау үшін индуктивті тәсіл шеңберінде де, эмпирикалық зерттеулер мен позитивтік принциптер негізінде қалыптасқан теорияларды тексеру үшін дедуктивті тәсіл шеңберінде де қолданылады.

Бұл әдістер мен ғылыми принциптер зерттеудің негізділігі мен нәтижелердің сенімділігін қамтамасыз ету үшін біріктірілген.

Нәтижелер

Өңірлік ынтымақтастық ұстанымдарын күшейту, келісімдер мен халықаралық ұйымдар санын кеңейту, өзара іс-қимыл деңгейін нығайту, қатысушылардың санын кеңейту және халықаралық ынтымақтастықтың басым проблемаларын айқындауға шығарылатын мәселелер орнықты даму саласындағы маңызды аспектілер болып табылады.

Дүниежүзілік сауда ұйымы (ДСҰ), Дүниежүзілік банк, Халықаралық валюта қоры (ХВҚ), Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДСҰ) сияқты ұйымдар халықаралық институттар сияқты, соның ішінде Біріккен Ұлттар Ұйымының мамандандырылған бағдарламаларын ескере отырып, тұрақты даму саясатын қалыптастыруға белсенді қатысады.

Көптеген өнеркәсіптік кәсіпорындар, әртүрлі бизнес құрылымдары және халықаралық кәсіпкерлер бірлестіктері, тіпті егер бұл елдерде басқарудың әртүрлі деңгейлеріндегі құқықтық және құқықтық аспектілер сәйкес келмесе де тұрақты даму индикаторларын қолданады. Халықаралық ауқымда экология және тұрақты даму саласындағы іс-қимылдарды үйлестіруді БҰҰ институттары орындайды, кестеде көрсетілген (1 кесте).

Өнеркәсіптік кәсіпорындарды тұрақты даму қағидаттарына көшуге итермелейтін негізгі себептер сыртқы факторлар, атап айтқанда халықаралық келісімдерге негізделген мемлекеттік реттеу болып табылады. Халықаралық экологиялық уағдаластықтардың кең ауқымы ұлттық нормаларға, сондай-ақ трансұлттық корпорацияларды өз елдерінде экологиялық және әлеуметтік заңнаманы сақтауға міндеттейтін реттеуші органдар құруға айналды.

Мемлекетаралық деңгейде тұрақты даму қағидаттарын практикалық қолданудың мысалдарын әрі қарай қарастырайық. Орнықты даму мақсаттарына қол жеткізу үшін интеграциялық ынтымақтастық шеңберінде

бірлестіктің өзара іс-қимылын кеңейту және басқарудың әртүрлі деңгейлерінде, әсіресе өңірлік және мемлекетаралық ынтымақтастық модельдерін айқындау үлкен әсер

етеді. Тұрақты дамуға көшуге ықпал ететін және өзінің тиімділігін дәлелдеген неғұрлым пәрменді құралдардың бірі өңірлік сауда келісімдері болып табылады.

1 кесте – Халықаралық ауқымда экология және тұрақты даму саласындағы іс қимылдарды үйлестіретін БҰҰ институттары

Атауы	Шығарылған жылы	Мақсаты
БҰҰ Қоршаған ортаны қорғау бағдарламасы (UNEP)	1972 жылғы 15 желтоқсандағы № 2997	Қоршаған ортаны қорғауға және жақсартуға бағытталған және қазіргі және болашақ ұрпақтың әл-ауқатын қамтамасыз ететін шараларды ұйымдастыру және жүргізу
БҰҰ даму бағдарламасы (БҰҰДБ)	22 қараша 1965 ж.	Консультациялық және сараптамалық қызметтер көрсету үшін БҰҰДБ ұйымы зерттеу, білім беру бағдарламаларын әзірлеу, энергия ресурстарын қолдану және басқалар саласындағы дамушы қатысушы елдерге технологиялар мен жабдықтарды жеткізеді, бұған жәрдемдеседі және т.б.
Ескерту: (Awan H.S., Nisar R.D., Chaudry T.A.) [9] деректер бойынша авторлар құрастырған және есептеген		

Тұрақты дамуға өңірлік көзқарастың табысты моделінің жарқын мысалы Еуропалық одақтың тұрақты даму стратегиясы болып табылады. Өзірленген құжаттар экономикалық, экологиялық және әлеуметтік

мәселелерге, сондай-ақ олардың арасындағы байланысқа ерекше назар аударады. ЕО-ның тұрақты дамуын іске асырудың негізгі кезеңдері кестеде келтірілген (2 кесте).

2 кесте – ЕО Тұрақты даму тұжырымдамасын іске асыру

Әлемдік экономиканың даму циклдары	Бастаманың мазмұны
1991-1998	Тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізу қажеттілігін қамтитын ЕО-дағы шартқа өзгерістер енгізу (1997)
1999-2008	ЕО-ның Тұрақты даму стратегиясын қабылдау (ЕО саммиті, 2001). Стратегияның мақсаты – қазіргі және болашақ ұрпақтың өмір сүру сапасын жақсарту. Стратегияда төрт негізгі тақырып бар: климаттың өзгеруі және таза энергия, Көлік, адам денсаулығы және табиғи ресурстар. Парниктік газдар деңгейін жыл сайын 1990 жылғы деңгейден 1%-ға төмендету міндеттемесі, тұрақты даму мониторингін жүргізу және тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізу туралы есептерді дайындау туралы шешім
	Индикаторларды есептеу және ЕО тұрақты даму мониторингін талдау жөніндегі есеп (Еуростат, 2005)
	ЕО-ның жеті саланы қамтитын жаңартылған тұрақты даму стратегиясын қабылдау (2006): климаттың өзгеруі және таза энергетика; көліктің тұрақты дамуы; тұрақты тұтыну және өндіріс; табиғи ресурстарды сақтау және ұтымды пайдалану; Қоғамдық денсаулық сақтау; әлеуметтік инклюзия, демография және көші-қон; кедейлік және жаһандық тұрақты даму сын-тегеуріндері
2009 - қазіргі уақытқа дейін	Индикаторларды есептеу және ЕО тұрақты даму мониторингін талдау жөніндегі есеп (Еуростат, 2009)
	Индикаторларды есептеу және ЕО тұрақты даму мониторингін талдау жөніндегі есеп (Еуростат, 2011).
	Индикаторларды есептеу және ЕО тұрақты даму мониторингін талдау жөніндегі есеп (Еуростат, 2013)
	Индикаторларды есептеу және ЕО тұрақты даму мониторингін талдау жөніндегі есеп (Еуростат, 2015)
	Индикаторларды есептеу және ЕО тұрақты даму мониторингін талдау жөніндегі есеп (Еуростат, 2017)
Ескерту: (Durmanov A., Bartosova V., Drobyazko S. et al.) [10] деректер бойынша авторлар құрастырған.	

Жүйелік-энергетикалық әсерді қалыптастыру үшін Тұрақты даму моделін көрсететін әлеуметтік маңыздылық, экономикалық тиімділік және экологиялық әсер сияқты негізгі тармақтар пайдаланылады. Тұрақты даму моделі үшін барлық сәттерді бір уақытта орындау мүмкін болатын сәйкессіздіктерге байланысты өте қиын міндет. Тұрақты даму тұжырымдамасында және міндеттердің басымдықтарын бағалауда қоғамның мүдделеріне көп көңіл бөлінеді. Қоғамның өзгеруіне, алған біліміне және сыртқы факторлардың өзгеруіне байланысты басымдықтар өзгереді. Бірақ экономикалық тиімділіктің, экологиялық әсердің және әлеуметтік маңыздылықтың өзара байланысы барлық көріністерінде тұрақты болып қалады.

Төмендегі талаптар тұрақты даму элементінің негізгі экономикалық факторы ретінде экономикалық механизмдердің генерациясының болжамдарын көрсетеді:

* инвестицияларды қайтару және тұрақты пайданы қамтамасыз ету;

* инвестициялық жобаларға көбінесе шығынды және тікелей пайда әкелмейтін, бірақ тұрақты даму үшін шешуші маңызы бар экологиялық және әлеуметтік бас-тамаларды іске асыруға арналған шығыстарды қосу.

Тұрақты даму саласындағы елеулі қызмет Солтүстік Американың еркін сауда туралы келісімі (НАФТА) шеңберінде жүзеге асырылады. Осы Келісімнің негізгі мақсаттарының бірі қоршаған ортаны қорғау жөніндегі шараларды іске асыру, сондай-ақ қатысушы елдерде келісілген экологиялық және экономикалық саясатты жүргізу арқылы тұрақты дамуға жәрдемдесу болып табылады.

Келісім экологиялық заңнаманы әзірлеу мен іске асырудағы ынтымақтастықты күшейтуге, сондай-ақ қоршаған ортаны қорғау саласындағы экономикалық тиімді шараларды жүзеге асыруға баса назар аударады. Экологиялық бағдарламаларды бақылау және қаржыландыру тетіктері құрылды. 2009 жылы NAFTA елдері парниктік газдар шығарындыларын азайту бойынша бірлескен жұмысты жандандырды. Келісімдерді іс жүзінде жүзеге асыру АҚШ пен Канаданың шекаралас аймақтарын қамтитын квоталық сауданың аймақтық тетіктерін қамтиды.

Заңнамалық актілер салық реформасы, қоршаған ортаны қорғау және еңбек қауіпсіздігі және денсаулық сақтау туралы заңдар (1970), тұтынушылардың құқықтарын қорғау ережелері 1969 жылдан 1972 жылға дейін Америка Құрама Штаттарында әзір-

ленді және қолданысқа енгізілді. Осыған байланысты қоршаған ортаны қорғау агенттігі (EPA), еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау басқармасы (OSHA) және тұтыну өнімдерінің қауіпсіздігі жөніндегі Комиссия (CPSC) сияқты жаңа анықтау және бақылау комитеттері ұйымдастырылды. Жоғары көрсетілген ұйымдар кәсіпкерліктің даму сұрақтарын терең қолдауға кірісті.

АҚШ-тың тұрақты дамуының негізгі кезеңдері сипатталған, онда осы елде алғаш пайда болған ұлттық орган «XXI ғасырға арналған күн тәртібін» ұйымдастыру мәселелерін бақылайды. Бірақ процесс тұрақты даму көрсеткіштерінің тізімін құрылымдауда тоқтамайды. Тұрақты дамудың негізгі стратегиясын дайындау мемлекеттік деңгейде оның қажеттілігі туралы пікірталастар әлі де бар.

Тұрақты дамудың үш элементі: экономикалық тиімділік, экологиялық әсер және әлеуметтік маңыздылық, жалпы стратегиялық сипатты қамтиды және Швейцариядағы Ұлттық тұрақты даму стратегиясында (NTDS) көрініс табады. Тұрақты даму мақсаттарын іске асыру үшін азаматтарды тарту үшін басқарудың әртүрлі деңгейлерінің атқарушы органдары оларды ұйымдастыру үшін әдістемелік ұсынымдар әзірледі (Durmanov A., Bartosova V., Drobyazko S. et al.) [10].

ҰТДС жүзеге асыратын мемлекеттік басқару федералды аумақтық жоспарлау басқармасы арқылы жүзеге асырылады. Швейцария үкіметі ішіндегі стратегияның орындалуын үйлестіру тұрақты даму жөніндегі ведомствоаралық Комитетке жүктелген. Бұл комитеттің құрамына федералды аумақтық жоспарлау басқармасы, федералды Қоғамдық денсаулық сақтау бюросы, федералды ауыл шаруашылығы басқармасы, федералды қоршаған ортаны қорғау басқармасы және Швейцарияның даму және ынтымақтастық агенттігі кіреді.

Әзірленген стратегия мен оларды пайдалану жөніндегі шаралар, БҰҰ үшін есептерді қалыптастыру, орнықты дамудың негізгі критерийлері бойынша ведомстволардың өзара іс-қимылы, Швейцарияның халықаралық рейтингтердегі ұстанымын айқындау, мүдделі субъектілермен қарым-қатынас және орнықты даму құрылымындағы мемлекет саясатын үйлестіру, жоғарыда аталған барлық функциялар ведомствоаралық Комитетке енгізілген.

Швейцария барлық 17 жаһандық тұрақты даму мақсаттарын бейімдеп, оларды қолдайтын 9 негізгі мақсат пен 52 тапсырманы атап өтті. Тұрақты даму бағы-

тындағы прогресті өлшеу үшін 2003 жылы 75 индикатордан тұратын MONET көрсеткіштер жүйесі әзірленді. Олардың ішіндегі ең маңыздыларына мыналар жатады: өмір сүру жағдайларын жақсарту (мысалы, денсаулық пен табыс), ресурстарды әділ бөлу, декаплинг (экономикалық өсу мен экологиялық әсерді бөлу) және басқалар.

Германияда алғашқы тұрақты даму стратегиясы 2002 жылы бекітілді. Мониторинг процесі үздіксіз жүзеге асырылады: екі жыл сайын федералды статистикалық агенттік стратегияны жүзеге асырудағы прогресс туралы есептерді шығарады және әр төрт жыл сайын алынған мәліметтер негізінде стратегияны жаңартуды қамтитын жаңартылған есеп дайындалады. 2017 жылы Германия тұрақты дамудың жаңартылған Стратегиясын қабылдады.

Тұрақты даму құрылымын басқарудың неміс жүйесінде қол жеткізу мерзімдерін көрсете отырып, мақсаттарды қалыптастыруды, мониторинг үшін әзірленген индикаторларды бақылауды және ұйымдар арасындағы міндеттерді ретке келтіру жүйесін енгізуге болады – бұл стратегияның негізгі элементтері.

Тұрақты даму стратегиясын дамыту үшін түзету әрекеттері туралы шешім қабылдайтын федералды үкімет іске асыру үшін жауапкершілікті өз мойнына алады, техникалық процестерге билік органдарының барлық өкілдері әзірлеу мен іске асыруға қалай қатысады. Бұл Кеңес стратегияларды жетілдіруге бағытталған есептерді тұрақты түрде жариялайды, сондай-ақ тұрақты даму мәселелері бойынша кеңес мүшелері консультациялық жұмыс жүргізеді және тәуелсіз сараптамалық орган ретінде әрекет етеді.

Жапонияда мұндай тұрақтылық Кеңесі жоқ, бірақ әртүрлі реттеуші ережелерді әзірлеуде тұрақты дамудың экологиялық бағыты туралы мәселелер жазылған. Жапонияда қоршаған ортаны қорғау мәселелері жөніндегі базалық жоспарды іске асыруды үйлестіруді қоршаған ортаны қорғау министрлігінің құрылымына кіретін қоршаған ортаны қорғау агенттігі, сондай-ақ тиісті бағыттарға жауапты басқа да бейінді министрліктер жүзеге асырады. Осы жоспардың орындалу тиімділігін қамтамасыз ету үшін негізгі мемлекеттік мекемелерден және жұртшылық өкілдерінен деректер жинауды қамтитын жүйелі мониторинг жүргізіледі. Жиналған ақпарат негізінде қол жеткізілген нәтижелерді талдауға және одан әрі жетілдіру жолдарын анықтауға мүмкіндік беретін есептер дайындалады.

Қытай Үкіметінде тұрақты даму мәселелері ұлттық стратегия мәртебесіне ие. Бұл құжатта оны іске асырудың негізгі кезеңдері ашылып, негізгі нормативтік және заңнамалық актілер қалыптастырылды. «Қытайдың XXI ғасырға арналған күн тәртібі» және «XXI ғасырдың басындағы орнықты даму жөніндегі іс-қимыл бағдарламасы» сияқты стратегиялық бағдарламалар елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі фактор құраушы элементтері ретінде кірді, оның негізін бес жылдық жоспарлар мен ұлттық стратегиялық бағдарламалар құрады.

ҚХР Экология және қоршаған орта министрлігінің деректеріне сәйкес, елде қоршаған ортаны қорғауға бағытталған 32 заң қабылданды, оның 20-сы экологиялық қорғау және табиғи ресурстарды сақтау мәселелерін реттейді. Бұл заңдар негізінен әкімшілік және экономикалық категорияға жатады. Табиғатты қорғау саясатының бір бөлігі ретінде үкімет негізгі экологиялық функционалды аймақтарды, теңіз суларын, сондай-ақ экологиялық осал аймақтарды қорғауға шектеулер қоятын «экологиялық қызыл сызық» тұжырымдамасын енгізді (Xie H., Wen J., Choi Y.) [11].

Қытай үкіметі субсидиялар беру, венчурлық капиталды қолдау, жеңілдетілген несиелеу, салықтық жеңілдіктер және басқа да қаржылық тетіктер сияқты ынталандыру шараларын қолдана отырып, тұрақты дамуға көшуге белсенді ықпал етеді, кестеде көрсетілген (3 кесте).

Қытай үкіметі субсидиялар беру, венчурлық капиталды қолдау, жеңілдетілген несиелеу және салықтық жеңілдіктер сияқты тетіктерді қолдана отырып, тұрақты дамуға көшуді белсенді түрде ынталандырады. «Қытайдағы тұрақты даму жөніндегі іс-қимыл Бағдарламасын» іске асыру бірқатар мемлекеттік құрылымдарға, соның ішінде ұлттық даму және реформалар жөніндегі комиссияға, ғылым және технологиялар министрлігіне және басқа да ведомстволарға жүктелген.

Басқару үйлестіру және бақылау тұрақты дамуды тұрақтандыру процесінде Ғылым және технологиялар министрлігі жанындағы осы басқару орталығының негізгі функциялары болып табылады. Сондай-ақ, ғылыми және әлеуметтік зерттеулерді ұйымдастыру және жүргізу проблемаларына, оның негізін тұрақты дамудың стратегиялық бағдарламалары құрған жобаларды басқаруды қаржыландыру және бағалау мәселелеріне ерекше назар аударылады.

Әлемдік экономиканың даму циклдары	Бастаманың мазмұны
1991-1998	Қытай үшін «XXI ғасырға арналған күн тәртібін» қабылдау (1994). Құжат Қытайдың ұлттық стратегиясы ретінде тұрақты дамуды ұсынды. Құжаттың мазмұны төрт негізгі бөлімге топтастырылуы мүмкін: тұрақты дамудың жалпы стратегиялық мәселелері; тұрақты дамудың әлеуметтік аспектілері; экономиканың тұрақты дамуы; табиғи ресурстар мен қоршаған ортаны қорғау
1999-2008 қазіргі уақытқа дейін	Тұрақты даму мақсаттарын анықтау үшін Қытай Үкіметі 2007 жылы іс-қимыл Бағдарламасын бекітті, онда тұрақты дамуға көшу проблемаларына ерекше назар аударылды және басқарушылық мақсаттар мен әзірленген стратегиялық іс-қимыл жоспарының принциптерін айқындау. Орнықты даму үшін жағдайларды күшейту, ел экономикасы мен өңірлердің жоғары әлеуетін ашу, тууды толық бақылау және қоршаған ортаны қорғау факторлары өндірістік және табиғи ресурстарды тиімді пайдалануды, әл-ауқаттың өркендеуін және еңбек өнімділігінің өсуін арттыруды ескере отырып, осы жоспардың негізін құрады.
Ескерту: (Xie H., Wen J., Choi Y.) [11] деректер бойынша авторлар құрастырған	

Қытайдың Ғылым және технология министрлігінде үйлестіруді және орындауын бақылауды қамтамасыз ететін тұрақты даму жөніндегі басқару орталығы құрылды. Бұл комитет тұрақты даму индикаторларын әзірлеу мен іске асыруда толық бақылау жүргізеді, оған жобаларды басқару, зерттеулерді ұйымдастыру және жүргізу бойынша бағалау көрсеткіштері кіреді.

Бұл өзара байланыс ресурстарды ұтымды тұтыну саясатында, табиғи ортаны қорғауда, сондай-ақ елдің әлеуметтік-экономикалық дамуын реттейтін директивалық құжаттарда көрінеді. Экологиялық тұрақтылық пен әлеуметтік жауапкершілікке бағытталған «жасыл» экономиканың негізгі қағидаттары мемлекет дамуының басты тұжырымдамалық құжаты (Қазақстан Республикасының «Қазақстан - 2025» Стратегиялық даму жоспары интеграцияланған [12].

1990 жылдардағы экономикалық дағдарыс Қазақстанда өнеркәсіптік өндірістің күрт төмендеуіне алып келді, ол сараптамалық бағалаулар бойынша шамамен екі есеге қысқарды.

1995-2022 жылдар кезеңінде Қазақстанда табиғи ресурстарды пайдаланудың және қоршаған ортаға әсер ету деңгейінің негізгі көрсеткіштері, экономиканың шикізат экспортына бағдарлануының жанама индикаторы ЖІӨ қалыптастырудың негізгі көздерінің бірі болып қалатын ғылыми-техникалық прогресс дәрежесін көрсететін өнеркәсіптік өндірістің технологиялық деңгейінің көрсеткіші болып табылады.

Тұрақты даму әлемдік экономикалық кеңістіктің барлық аспектілерін, соның ішінде демография, табыс теңсіздігі, қоршаған ортаның нашарлауы, табиғи ресурстардың сарқылуы және халықтың қазіргі және

болашақ қажеттіліктерін қанағаттандыру мәселелерін қамтиды. Өңірлік деңгейден бастап жаһандық процестерге дейінгі халықтың өмір сүру сапасына айтарлықтай әсер ететін аграрлық саланың тұрақты дамуы ерекше маңызға ие.

Ауыл шаруашылығында тұрақтылыққа қол жеткізу үшін кешенді тәсіл, әртүрлі салалар арасындағы интеграция және синергия, сондай-ақ әлеуметтік, экономикалық және экологиялық аспектілердің үйлесімді үйлесімі қажет. Саланың негізгі сын-тегеуріндерінің қатарында климаттың өзгеруіне байланысты су тапшылығының өсуі, биологиялық зиянкестердің, патогендердің және олардың тасымалдаушыларының кеңістікте таралуындағы өзгерістер, сондай-ақ мал шаруашылығы мен өсімдік шаруашылығы әдістерін жаңа экологиялық жағдайларға бейімдеу қажеттілігі сияқты проблемалар қарастырылады.

Аграрлық кәсіпорындар үшін олардың тұрақтылығын арттыруға жағдай жасау маңызды. Бұл әділ салық жүйесі, тұрақты мемлекеттік реттеу, ұйымдардағы тиімді менеджмент түрінде экономикалық ынталандыруды, сондай-ақ ауылдық жерлерде тұрғындардың тұруы мен жұмысқа орналасуына қолайлы жағдайларды қамтамасыз етуді қамтуы мүмкін.

Елдің тұрақты дамуы жағдайында ауыл шаруашылығы азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде және тамақ өнеркәсібін дамытуда шешуші рөл атқарады, бірақ сонымен бірге көптеген саяси, экологиялық, логистикалық және экономикалық қиындықтарға тап болады. Бұл проблемалар қазіргі уақытта да, болашақта да өзекті болып қала береді.

БҰҰ мәліметтері бойынша, бүгінде әлемде 600 млн астам адам азық-түлік

тапшылығынан зардап шегеді. Жағдай халық санының тез өсуімен күрделене түседі, бұл алдағы 20 жылда азық-түлікке деген сұраныстың екі есе артуына әкеледі деп болжануда. Бұл жағдайда ауыл шаруашылығының тұрақты дамуы азық-түлік дағдарысының алдын алудың негізгі шешімі болып табылады.

Аграрлық секторды одан әрі дамыту мемлекеттік саясаттың басым міндеттерінің бірі болып табылады. Сонымен бірге, Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінің қазіргі жағдайы дамудың жеткіліксіз деңгейімен, технологиялық артта қалумен, материалдық-техникалық базаның айтарлықтай физикалық және моральдық тозуымен сипатталады.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету әртүрлі әсерлерге төтеп бере алатын тұрақты азық-түлік жүйесін құруды талап етеді. Мұндай жүйе елдің азық-түлік ресурстарын қалыптастыру, сақтау және ұтымды пайдалану – ортақ мақсатпен біріктірілген аграрлық экономика элементтерінің интеграциясын білдіреді (Молдашев А.Б., Никитина Г.А.) [13].

Әлемдік ауыл шаруашылық нарығы 2006-2022 жылдар аралығында айтарлықтай құрылымдық өзгерістерге ұшырады, бұл Ресей, Бразилия, Үндістан, Қытай және Индонезия сияқты дамушы елдерде сұраныстың тұрақты өсуімен байланысты. Осы елдердегі жан басына шаққандағы табыстың артуы ауыл шаруашылығы өнімі импортының өсуіне ықпал етті, ал аграрлық сектордағы еңбек өнімділігінің артуы экспорт көлемінің ұлғаюын қамтамасыз етті. Әлемдік ауыл шаруашылық саудасының орташа жылдық өсу қарқыны 6,7% құрады, бұл 2006 жылғы 570 млрд. долл. 2022 жылы 1,6 трлн. долларға дейін өсті.

Ауыл шаруашылығы өнімдерін импорттаушы бес жетекші елге әлемдік импорттың 64,3-ы келеді: ЕО елдері – 39,1%, АҚШ – 10,1%, Қытай – 8,2%, Жапония – 4,2%, Канада – 2,7%. Ірі экспорттаушылардың қатарында ЕО елдері (41,1%), АҚШ (11%), Бразилия (5,7%), Қытай (4,2%) және Канада (3,4%) басым. Олардың ауыл шаруашылығы өнімдерінің әлемдік экспортындағы үлесі 65,4% құрайды.

Қазақстанның сыртқы саудасында ауыл шаруашылығы өнімінің экспорты 2,7 млрд. долл. жетті, бұл экспорттың жалпы көлемінің 5,2%-ын құрайды, ал импорт 1,8 млрд. долл. немесе импорттың жалпы көлемінің 7,7%-ын құрады. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы [14] сәйкес негізгі міндеттердің бірі ауыл шаруашылығы өнімінің экспортын 6,6 млрд. долларға дейін ұлғайту және

өңделген өнімнің үлесін 70%-ға дейін арттыру болып табылады.

Алайда, Қазақстанның ағымдағы экспорттық құрылымы шикізаттық бағдарды көрсетеді: экспорттың 66%-ы өңделген өнімдерден, ал 34%-ы шикізаттан тұрады. Өткен жылы өңделген өнімдердің үлесі 3 пайыздық тармаққа төмендеді, бұл агроөнеркәсіптік кешен өнімдерінің қайта өңделуін ынталандыру және қосылған құнын арттыру үшін қосымша шараларды талап етеді.

Көлемі 863 млрд. долл. құрайтын қайта өңделген ауыл шаруашылығы өнімдерінің әлемдік экспортында Қазақстан көлемі 1,1 млрд. долл. (0,12%) құрайтын 68-ші орында тұр. Эстония, Боливия, Никарагуа және Мьянма сияқты елдер де ұқсас көлемдерді экспорттайды. Әлемдік өндірістің жартысынан астамы (51%) 10 жетекші экспорттаушы елге тиесілі.

Өңделген ауыл шаруашылық тауарларының атауларының тізімін талдау негізінде өнімнің күрделілік индексі есептеуге болады. Бұл индекс белгілі бір тауарды өндіруші елдердің әртүрлілігі және сол елдер шығаратын басқа тауарлардың таралуы негізінде анықталады. Коэффициент неғұрлым жоғары болса, белгілі бір елде өндірілетін технологиялық өнімдер соғұрлым күрделі болады.

Қазақстан экспорттайтын ауыл шаруашылығы өнімдерінің 113 атауының тек 21 ғана оң күрделілік индексі бар. Ірімшіктер, сүзбе, нан, ұн өнімдері, зәйтүн майы және ұн сияқты өнімдердің күрделілік индексі төмен, бұл олардың өндірісі айтарлықтай технологиялық күш-жігерді қажет етпейтінін және көптеген елдер ұқсас өнімдерді шығара алатынын көрсетеді. Болашақта қайта өңделген тауарлар экспортының көлемін ұлғайтып қана қоймай, өндірістік базаға технологиялық жетілдірулерді енгізе отырып, өнім ассортиментін кеңейту қажет.

ЭЫДҰ Ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдауды бағалау әдістемесіне сәйкес фермерлерді қолдау (PSE) өндірушілердің жалпы табысының пайызы ретінде өлшенеді. Бұл көрсеткіш ауыл шаруашылық өндірушілерінің кірістері мен басқа салалардағы жұмысшылардың кірістері арасындағы алшақтықты азайту құралы ретінде қызмет етеді.

Қазақстанда ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау деңгейі 5,7% құрайды, бұл орта диапазон шегінде. Салыстыру үшін, Ресейде бұл көрсеткіш – 13,2%, Канадада 8,8%-ға жетеді. Сонымен қатар, Бразилия (1,5%) және жаңа Зеландия (0,5%) сияқты елдерде ауыл шаруашылық өндірушілерін қолдау әлдеқайда төмен деңгейде. Осы орташа көрсеткішке қарамастан, ЭЫДҰ

әдіснамасына сәйкес Қазақстанда ауыл шаруашылығын қолдау айтарлықтай тұрақсыздықты көрсетіп отыр.

Фермерлердің кірістеріне пайыздық қатынаста мемлекеттік көмектің ең көп көлемі 1998 жылы тіркелді, ол жалпы табыстың төрттен бірінен астамын құрады, бірақ соңғы жылдары бұл деңгей айтарлықтай төмендеді. Қолдаудағы ауытқулар нарықтық саясаттағы өзгерістермен (мысалы, ауыл шаруашылық өнімдерінің экспортына теріс баға трансферттері және жануар етінің импортына баға шаралары) және бюджеттік трансферттердің әсерімен түсіндіріледі.

Қаржы министрлігінің деректеріне сәйкес, ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды, қоршаған ортаны және жануарлар дүниесін қорғауды, сондай-ақ жер қатынастарын қаржыландыруды қоса алғанда, ауыл шаруашылығына мемлекеттік бюджеттің шығыстары 583 млрд. теңгені немесе бюджеттің жалпы көлемінің 4,3%-ын құрады. Соңғы 9 жылда бұл шығыстардың үлесі 5%-дан аспады. Ең үлкен шығындар 2016 жылы (5,0%) қарастырылды, ал ең төменгі шығындар 2018 және 2022 жылдары 3,8% болған кезде тіркелді. ФАО мәліметтері бойынша, табысы жоғары Еуропа елдері бюджеттің 1%-дан азын ауыл шаруашылығына жұмсайды.

Тұрақты даму индикаторларының бірі – ауыл шаруашылығына бағдарлану индексі (АОИ), ол екі көрсеткіш негізінде есептеледі: мемлекеттік бюджеттегі ауыл шаруашылығы шығыстарының үлесі (4,4%) және ЖІӨ-дегі ауыл шаруашылығы үлесі (4,3%). Қазақстан үшін бұл индекс 0,9 құрайды, бұл елдің экономикалық саясатындағы ауыл шаруашылығының басымдылығының жеткілікті жоғары деңгейін көрсетеді. Мұнда экономикалық кірістер 1:1 пропорциясындағы шығындарға толығымен сәйкес келеді.

Мұндай санаттар «жасыл», «сары» және «көк» себеттер Дүниежүзілік сауда ұйымының тізімінде елдегі кәсіпкерлікті қолдау шаралары ретінде көрініс тапты. «Жасыл» себетте көрсетілген шаралар өндірістің қолайлы жағдайларына немесе сату орнын анықтауға жанама әсер етеді, бұл табиғи апаттар үшін субсидиялар, ветеринария қызметтерін пайдалану, хеджирлеу, білім алу, ғылыми зерттеулерді әзірлеу мен жобалау және т.б. Ауыл шаруашылығы өнімдерін қалыптастыру, ынталандыру және сату, оның ішінде тендерлік сатып алулар, субсидиялар, шығындарды өтеу және қосымша жеңілдіктер ауыл шаруашылығы мақсатындағы өнімді белсендіруге бағытталған «сары» себет санатында көрініс тапты. Өндіріс технологиясын

реттеуге бағытталған өндірісті шектеу – бұл санат «көк» себетке енгізілген.

Аграрлық сектордың тұрақты дамуы тұрғысынан «Жасыл себетке» қатысты шаралар барынша тиімді. 2022 жылы Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің Мемлекеттік бағдарламалар шеңберіндегі шығыстары 421 млрд. теңгені құрады. Осы соманың 295 млрд. теңгесі (70%) агроөнеркәсіптік кешенді дамыту бағдарламасын іске асыруға, 78 млрд. теңгесі (19%) Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамыту бағдарламасына, ал қалған 48 миллиард теңгесі (11%) бағдарламалық құжаттарға кірмейтін басқа да шығыстар үшін пайдаланылды (Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау...) [15].

Бұл ретте, ДСҰ-ны мемлекеттік қолдау шараларының жіктелуіне сүйене отырып, Қазақстанның ауыл шаруашылығының негізгі бюджеті «Сары себеттен» аз тиімді шаралар есебінен қалыптастырылады. Субсидиялар Ауыл шаруашылығы министрлігі шығыстарының жалпы көлемінің 56%-ын құрайды, бұл 165 млрд. теңгеге тең. «Жасыл Себеттен» ұзақ мерзімді шаралар тек 32 млрд. теңгені немесе жалпы көлемнің 8%-ын құрайды. Осылайша, аграрлық секторды интенсификациялау бағдарламасындағы басты назар ауыл шаруашылығының тұрақты және тиімді дамуына ықпал ететін «Жасыл себеттен» мемлекеттік шараларды кеңейтуге бағытталуы тиіс.

Қазақстандағы мемлекеттік қолдау жүйесі негізінен «Сары себетке» қатысты тиімділігі төмен шаралардан тұрады. Субсидиялар ауыл шаруашылығы министрлігінің барлық шығындарының 56%-ын құрайды, бұл 165 миллиард теңгеге тең. Керісінше, «Жасыл себеттен» ұзақ мерзімді шаралар 32 млрд. теңгені немесе жалпы көлемнің 8%-ын ғана алады. Сондықтан аграрлық секторды интенсификациялау бағдарламасындағы басты назар ауыл шаруашылығының неғұрлым тиімді және тұрақты дамуына ықпал ететін «Жасыл себеттен» қолдауды кеңейтуге аударылуы тиіс.

Саланың тиімділігін арттыру үшін еңбек өнімділігі мен жалақы деңгейін айтарлықтай жақсарту қажет. Бұл аграрлық сектордағы жұмысшылар санын едәуір қысқартуды талап етеді. Ауыл шаруашылығындағы жалақы ел бойынша орташа жалақыға жақын болады деп есептесек (160 мың теңгенің орнына 90 мың теңге), сондай-ақ жалпы қосылған құн құрылымындағы еңбекақы төлеуге жұмсалатын шығыстардың ағымдағы деңгейін (26,1%) және жалпы шығарылымдағы ауыл шаруашылығы секторының үлесін (56%) ескере отырып,

ауыл шаруашылығы өнімі көлемі 16,1 трлн. теңге. Салыстыру үшін, шикі мұнай мен мұнай өнімдерін шығарудың жалпы көлемі 14,3 трлн. теңгені құрайды, ал ауыл шаруашылығы өндірісінің ағымдағы көлемі небәрі 5,1 млрд. теңгені құрайды.

Талқылау

Жоғарыда айтылғандай, Қазақстанда ауыл шаруашылығына бағдарлану индексі 0,9 құрайды, бұл ол 0,5-ке тең бірқатар елдердегі көрсеткіштен жоғары, ал әлемдік орташа көрсеткіш – 0,26. Алайда, егер Қазақстанның аграрлық секторы осындай елеулі экономикалық табыс әкелсе, оның жалпы ішкі өнім (ЖІӨ)-ге қосқан үлесі 8,6% немесе 16,5% құрауы тиіс.

«Экономика драйвері» ұғымы экономикалық белсенділікті ынталандыратын, жұмыс орындарының, сауда мен инвестициялардың өсуін қолдайтын факторды білдіреді. Алайда, талдау нәтижелері бойынша, қазіргі жағдайда Қазақстанның ауыл шаруашылығын «экономика драйвері» деп атауға болмайды деп қорытынды жасауға болады, өйткені оның көрсеткіштері қажетті талаптарға сай болу үшін 2-3 есе жоғары болуы тиіс.

Осыған қарамастан, ауыл шаруашылығы ел экономикасының маңызды бөлігі болып қала береді және салыстырмалы түрде тұрақты дамуда. Дамудың шикізаттық моделінен тұрақтыға көшу экономикалық, экологиялық және әлеуметтік компоненттерді қоса алғанда, инновациялық даму мен тұрақтылық қағидаттарын сақтауды біріктіретін кешенді тәсілді талап етеді.

Қазақстанда көмірсутектер экспортына бағдарланған қолданыстағы модель тұрақты дамуға толыққанды көшуді қамтамасыз етпейді. Тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізу үшін үш аспект - экономикалық, экологиялық және әлеуметтік арасындағы тепе-теңдікті сақтай отырып, шикізат моделін білім экономикасының инновациялық моделіне ауыстыру бойынша бір мезгілде жұмыс істеу қажет.

Тұрақты даму саласындағы нормативтік құжаттардың болмауы ұзақ мерзімді жоспарлауды және осы саладағы жобаларды іске асыру үшін мемлекеттік және жеке инвестицияларды тартуды қиындады. Табысты көшудің негізгі элементі өнеркәсіптік кәсіпорындардың ағымдағы экономикалық міндеттерді шешудің ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және экологиялық тұрақтылық саласындағы стратегиялық мақсаттарға қол жеткізудің маңыздылығын түсінуі болып табылады.

Қорытынды

1. Дамыған елдерде де, дамушы елдерде де тұрақты дамуға көшудің әлемдік

тәжірибесі БҰҰ ұсыныстарына сәйкес келетін заңнамалық база болса да, бұл саладағы нақты нәтижелер көбінесе бастапқы жоспарлармен сәйкес келмейтінін көрсетеді.

2. Көптеген елдер тұрақты даму саясатын белсенді түрде енгізіп жатқанымен, Қазақстандағы кәсіпорындар бұл процестерге әлі тиісті деңгейде қатыспайды. Толыққанды заңнамалық базаның болмауы басқарудың барлық деңгейлерінде тұрақты дамуға жүйелі түрде көшуге кедергі келтіреді.

3. Қазақстанда тұрақты даму жергілікті экономикалық және экологиялық тәсілдерге баса назар аудара отырып, ірі корпорациялар мен холдингтер деңгейінде жүзеге асырылуда.

4. Өнеркәсіп секторын дамыту басқарудың әртүрлі деңгейлерінде орнықты даму индикаторларына қол жеткізудің негізі болып табылады, өйткені ұлттық экономикаға тиімді басқару жүйелерін енгізуге мүмкіндік береді.

5. Осыны ескере отырып, тұрақты дамудың ұлттық стратегиясын құру және осы саладағы мемлекеттің күш-жігерін үйлестіретін мамандандырылған орган құру қажет. Бұл тұрақты даму процесін, соның ішінде бизнесті осы жүйенің негізгі буыны ретінде тиімді жоспарлау мен басқаруға жағдай жасайды.

Авторлардың үлесі:

Умбитәлиев Алтынсары Дуйсенбекович: мақаланың кіріспесін, қорытындылары мен нәтижелерін жазуға үлес қосты; Таяуова Гулжанат Жубаткановна: мақаланың әдістерін жазуға, зерттеу тақырыбы бойынша деректерді жинауға және өңдеуге үлес қосты; Куланова Дарикуль Аскарбековна: мақаланың тақырыбы бойынша әдеби шолу, жинау мен талдауға үлес қосты.

Мүдделер қақтығысы: Авторлар мүдделер қақтығысы жоқ деп жариялады.

Әдебиеттер тізімі

[1] Kluczniok, K. Relations between socio-economic risk factors, home learning environment and children's language competencies: Findings from a German study / K. Kluczniok, M. Mudiappa // European Educational Research Journal. – 2019. – Т.18. – No1. – P.85–104. <https://doi.org/10.1177/1474904118790854>

[2] Anselmann, C. Summary, Economic Policy Outlook, and Conclusion / C. Anselmann // Secular Stagnation Theories: A Historical and Contemporary Analysis with a Focus on the Distribution of Income. - Люксембург: Shpringer, 2020. – P.253–277. https://doi.org/10.1007/978-3-030-41087-2_10

[3] Tam, V.W.Y. A review on international ecological legislation on energy consumption: greenhouse gas emission management / V.W.Y Tam, K.N. Le, C.N.N. Tran, I.M.C. S. Illankoon //

International Journal of Construction Management. -2021.-Vol.21.- Issue 6.-P.631–647.

[4] Hussain, S. Science, Technology, and Novelty for Sustainable Development Goals: Perspectives and Challenges from Environment, Ecology, and Human Society in a Changing World / S. Hussain, Sh. Sharma, R. Ch. Sobti, A.N. Singh // *Role of Science and Technology for Sustainable Future*.- 2024.- Vol.1.-P. 3-21. <https://doi.org/10.1007/978-981-97-5177-8>

[5] Smith, K. (2023). *Environmental Hazards: Assessing Risk and Reducing Disaster* / K. Smith, C.J. Fearnley, D. Dixon, D.K. Bird, I. Kelman // Routledge, 2023. - 619 p. <https://doi.org/10.4324/9781351261647>

[6] Avagyan, A.B. Theory of Bioenergy Accumulation and Transformation: Application to Evolution, Energy, Sustainable Development, Climate Change, Manufacturing, Agriculture, Military Activity and Pandemic Challenges / A.B. Avagyan // *Athens Journal of Sciences*.- 2021.- Vol. 8.- Issue1.- P. 57-80. <https://doi.org/10.30958/ajs.8-1-4>

[7] Mensah, J. Sustainable development: Meaning, history, principles, pillars, and implications for human action: Literature review / J. Mensah // *Cogent Social Sciences*.- 2019.- Article 1653531. <https://doi.org/10.1080/23311886.2019.1653531>

[8] Francesco, F. The monitoring and evaluation challenges of the sustainable development goals: An assessment in three European countries / F.Francesco, V. Pattyn, H.Salamon // *Sustainable Development*.- 2024.- Vol. 32.-No 3.- P. 1913-1924. <https://doi.org/10.1002/sd.2759>

[9] Awan, H. S. United Nations Development Programme (UNDP) and Women Empowerment / H.S. Awan, R.D. Nisar, T.A. Chaudry// *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*. – 2021. – Vol. 12.– No 9. – P. 8351-8359.

[10] Durmanov, A. Mechanism to ensure sustainable development of enterprises in the information space / A. Durmanov, V. Bartosova, S. Drobyazko, O Melnyk, V.Fillipov // *Entrepreneurship and Sustainability*. – 2019. – Issue 7(2). – P.1377-1386. [https://doi.org/10.9770/jesi.2019.7.2\(40\)](https://doi.org/10.9770/jesi.2019.7.2(40))

[11] Xie, H. How the SDGs are implemented in China. A comparative study based on the perspective of policy instruments / H.Xie, J. Wen, Y.Choi // *Journal of cleaner production*. – 2021. – Vol. 291. – Article 125937. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.125937>

[12] Қазақстан Республикасының «Қазақстан-2025» жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары / Қазақстан Республикасы [Электрондық ресурс].-2025.-URL: <http://www.adilet.zan.kz/kaz/docs> (қаралған күні: 13.12.2024).

[13] Молдашев, А.Б. Проблемы устойчивого функционирования продовольственной системы Республики Казахстан / А.Б. Молдашев, Г.А.Никитина // *Проблемы агрорынка*. – 2019. – № 2. – С.11–19.

[14] «Қазақстан Республикасының агро-

өнеркәсіптік кешенін дамытудың 2021-2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2024 жылғы 28 ақпандағы № 132 [Электрондық ресурс].- 2024. - URL: <https://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000960> (қаралған күні: 12.12.2024).

[15] Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросы [Электрондық ресурс].- 2024.- URL:<https://www.old.stat.gov.kz/edition/publication/collection> (қаралған күні: 22.12.2024).

References

[1] Kluczniok, K. & Mudiappa, M. (2019). Relations between socio-economic risk factors, home learning environment, and children's language competencies: Findings from a German study. *European Educational Research Journal*, 18(1), 85–104. <https://doi.org/10.1177/1474904118790854> [in English].

[2] Anselmann, C. (2020). Summary, Economic Policy Outlook, and Conclusion. In *Secular Stagnation Theories: A Historical and Contemporary Analysis with a Focus on the Distribution of Income* (pp. 253–277). Luxembourg: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-41087-2_10 [in English].

[3] Tam, V.W.Y., Le, K.N., Tran, C.N.N. & Illankoon, I.M.C.S. (2021). A review on international ecological legislation on energy consumption: Greenhouse gas emission management. *International Journal of Construction Management*, 21(6), 631–647 [in English].

[4] Hussain, S., Sharma, S., Sobti, R.Ch. & Singh, A.N. (2024). Science, Technology, and Novelty for Sustainable Development Goals: Perspectives and Challenges from Environment, Ecology, and Human Society in a Changing World. In *Role of Science and Technology for Sustainable Future*, 1, 3-21. <https://doi.org/10.1007/978-981-97-5177-8> [in English].

[5] Smith, K., Fearnley, C.J., Dixon, D., Bird, D.K. & Kelman, I. (2023). *Environmental Hazards: Assessing Risk and Reducing Disaster*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351261647> [in English]

[6] Avagyan, A.B. (2021). Theory of Bioenergy Accumulation and Transformation: Application to Evolution, Energy, Sustainable Development, Climate Change, Manufacturing, Agriculture, Military Activity, and Pandemic Challenges. *Athens Journal of Sciences*, 8(1), 57–80. <https://doi.org/10.30958/ajs.8-1-4> [in English].

[7] Mensah, J. (2019). Sustainable development: Meaning, history, principles, pillars, and implications for human action: Literature review. *Cogent Social Sciences*, 1653531. <https://doi.org/10.1080/23311886.2019.1653531> [in English].

[8] Francesco, F., Pattyn, V. & Salamon, H. (2024). The monitoring and evaluation challenges of the sustainable development goals: An assessment in three European countries. *Sustainable Development*, 32(3), 1913–1924. <https://doi.org/10.1002/sd.2759> [in English].

[9] Awan, H.S., Nisar, R.D. & Chaudry, T.A. (2021). United Nations Development Programme (UNDP) and Women Empowerment. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, 12(9), 8351–8359 [in English].

[10] Durmanov, A., Bartosova, V., Drobazko, S., Melnyk, O. & Filipov, V. (2019). Mechanism to ensure sustainable development of enterprises in the information space. *Entrepreneurship and Sustainability*, 7(2), 1377–1386. [https://doi.org/10.9770/jesi.2019.7.2\(40\)](https://doi.org/10.9770/jesi.2019.7.2(40)) [in English].

[11] Xie, H., Wen, J., & Choi, Y. (2021). How the SDGs are implemented in China: A comparative study based on the perspective of policy instruments. *Journal of Cleaner Production*, 291, 125937. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.125937> [in English].

[12] Qazaqstan Respublikasynyñ «Qazaqstan-2025» jylğa deingı Strategialyq damu jospary 2018 jylğy 15 aqpanдағы № 636 Jarlyğy [Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan for the period up to "Kazakhstan-2025" Decree No. 636 of February 15, 2018. Republic of Kazakhstan] (2025). Available at: <http://www.adilet.zan.kz/kaz/docs> (date of access: 13.12.2024) [in Kazakh].

[13] Moldashev, A.B. & Nikitina, G.A. (2019). Problemy ustojchivogo funkcionirovaniya proizvodstvennoj sistemy Respubliki Kazakhstan [Problems of sustainable functioning of the food system of the Republic of Kazakhstan]. *Problemy agrorynka – Problems of AgriMarket*, 2, 11–19 [in Russian].

[14] «Qazaqstan Respublikasynyñ agro-önerkäsiptik keşenin damytudyñ 2021 – 2030 jyl-darğa arналған tüjyrymdamasy» Qazaqstan Respublikasy Ükimetiniñ 2024 jylğy 28 aqpanдағы № 132 [“Concept for the Development of the Agro-Industrial Complex of the Republic of Kazakhstan for 2021-2030” Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated February 28, 2024 No. 132] (2024). Available at: <https://www.adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000960> (date of access: 12.12.2024) [in Kazakh].

[15] Qazaqstan Respublikasy Strategialyq josparlau және reformalar agenttiğiniñ ülttyq statistika bürosy [National Bureau of Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan] (2024). Available at: <https://www.old.stat.gov.kz/edition/publication/col-lection> (date of access: 22.12.2024) [in Kazakh].

Авторлар туралы ақпарат:

Умбиталиев Алтынсары Дуйсенбекович; экономика ғылымдарының докторы, профессоры; «Экономика және есеп» кафедрасының профессоры; Шымкент университеті; 160011 А.Байтурсынов көш., 74а, Шымкент қ., Қазақстан; e-mail: a.umbitaliyev@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-2166-3949>

Таяуова Гулжанат Жубаткановна; экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор; сыртқы байланыстар мен докторантура жөніндегі проректор; «Тұран» университеті; 050013 Сатпаева көш., 16А, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: dr.gulzhanat@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-8061-3955>

Куланова Дарикуль Аскарбековна – негізгі автор; экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор; «Менеджмент және маркетинг» кафедрасының профессоры; М.Ауезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті; 160005 Тауке хан даңғ., 5, Шымкент қ., Қазақстан; e-mail: k_dana_a@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>

Information about the authors:

Umbitaliyev Altynsary Duisenbekovich; Doctor of Economic Sciences, Professor; Professor of the Department of Economics and Accounting; Shymkent University; 160011 A. Baitursynov str., 74a, Shymkent, Kazakhstan; e-mail: a.umbitaliyev@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-2166-3949>

Tayauova Gulzhanat Zhubatkanovna; Candidate of Economic Sciences, Associate Professor; Vice-Rector for External Relations and doctoral studies; «Turan» University; 050013 Satpayeva str., 16A, Almaty, Kazakhstan; e-mail: dr.gulzhanat@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-8061-3955>

Kulanova Darikul Askarbekovna - The main author; Candidate of Economic Sciences, Associate Professor; Professor of the Department of Management and Marketing; M. Auezov South Kazakhstan University; 160005 Tauke Khan Ave., 5, Shymkent, Kazakhstan; e-mail: k_dana_a@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>

Информация об авторах:

Умбиталиев Алтынсары Дуйсенбекович; доктор экономических наук, профессор; профессор кафедры «Экономика и учет»; Шымкентский университет; 160011 ул.А.Байтурсынова, 74а, г.Шымкент, Казахстан; e-mail: a.umbitaliyev@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>

Таяуова Гулжанат Жубаткановна; кандидат экономических наук, ассоциированный профессор; проректор по внешним связям и докторантуре; университет «Тұран»; 050013 ул.Сатпаева, 16А, г.Алматы, Казахстан; e-mail: dr.gulzhanat@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0001-8061-3955>

Куланова Дарикуль Аскарбековна – основной автор; кандидат экономических наук, ассоциированный профессор; профессор кафедры «Менеджмент и маркетинг»; Южно-Казахстанский университет им. М.Ауезова; 160005 пр. Тауке хан, 5, г.Шымкент, Казахстан; e-mail: k_dana_a@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-9188-5243>